

Türk-müsəlman əhalisinə qarşı

Anar İSGƏNDƏROV,
*Bakı Dövlət Universitetinin kafedra müdiri,
tarix elmləri doktoru, professor*

1918-ci ildə türk-müsəlman əhalisinə qarşı törədilən cinayətləri üzə çıxarmaq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan ediləndən sonra mümkün olmuşdur. Belə ki, Milli hökumətin ən mühüm qərarlarından biri daşnak canilərinin törətdikləri cinayətlərin təhqiqi üçün 1918-ci il iyulun 15-də Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının yaradılması oldu. Hökumətin iclasında xarici işlər naziri M.H.Hacinski bu məsələ ilə bağlı çıxışında qeyd etdi ki, 4 aydır ki, erməni cəlladları dinc müsəlman əhalisinin həyatı və əmlakı üzərində görünməmiş vəhşiliklər törədirlər. Bununla yanaşı, zorakılıq törədənlerin yalan xəbərləri nəticəsində

Avropa ictimaiyyətinə bizlə bağlı əks əhvali-ruhiyyə yaradır. Buna görə də belə bir təşkilatın yaradılmasına böyük ehtiyac hiss olunur. Həmin təşkilat Fövqəladə Komissiya xarakteri daşmalıdır, həm də bu komissiyanın topladığı sənədlər Azərbaycan, rus, ingilis, fransız, alman dillərində nəşr edilib yayılmalıdır (ARDA, f.1061, siy.1, iş 95, vər.2). Vəkil Ələkbərbəy Xasmməmmədov (sonralar Azərbaycan Məhkəmə Palatasının sədri olmuşdur) Təhqiqat Komissiyasının sədri təyin edildi (ARDA, f.1061, siy.1, iş 5, vər.1). Bir neçə ay ərzində Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası daşnak quldur dəstələrinin qanlı əməllərinin təhqiqi sahəsində böyük iş gördü. Zərər çəkmiş on minlərlə vətəndaş və şahid dindirilmiş, çoxlu material, maddi dəlil-sübut, fotosənəd toplandı.

Mələmdur ki, 1917-ci ilin fevralında Rusiyada burjuva-demokratik inqilabı nəticəsində Romanovlar sülaləsi devrildi və Müvəqqəti hökumət təşkil edildi. Müvəqqəti hökumət Rusiya xalqlarına mürciətində elan etdi ki, Birinci Dünya müharibəsi başa çatandan sonra xalqların öz müqəddəratını həll etməsi məsələsinə baxılacaqdır. Lakin 1917-ci ilin oktyabrında Rusiyada bolşeviklərin hakimiyyəti zorakı yolla ələ keçirməsi Rusiya xalqlarının bu arzularını boşa çıxartdı. Bolşeviklər fəhlə-kəndli hökuməti qırmaq adı altında əvvəlki imperiyani bolşevik pərdəsi altında bərpə etməyə başladılar.

1917-ci ilin sonu - 1918-ci ilin əvvəllərində Bakıda daşnak-bolşevik birləşmələrinin milli qüvvələrə qarşı açdığı mübarizəsi yitmişkəndi idi. 1917-ci ilin dekabrında Rusiya Xalq Komissarları Sovetinin sədri V.İ.Lenin tərəfindən Qafqazın fəvqəladə komissarı təyin olunan S.Şaumyanın Qorqanovun başçılıq etdiyi Hərbi İncilab Komitəsi ilə birlikdə Tiflisdən Bakıya gəlişi buradakı siyasi vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Qafqaz cəbhəsində geri qayıdan əsgərlər vətənlərinə qayıtmaq əvəzinə Bakıda toplaşdı. Bu əsgərlərin Bakıda saxlanması Şaumyan böyük fəallıq göstərirdi.

Azərbaycanda milli qüvvələrə başçılıq edən "Müsavat"ın gətirdikə artan nüfuzundan qorxuya düşən bolşevik-daşnak qüvvələri Bakını inqilabla əks-inqilab arasında mübarizə meydanı elan etmişdilər. Bolşevik-daşnak qüvvələrinin birləşməsi Bakı Sovetinin ixtiyarında Qırmızı ordu adı altında əksəriyyəti ermənilərdən ibarət olan 20 minlik silahlı qüvvə cəmlənmişdi.

1918-ci ilin martında Bakıda siyasi vəziyyət son dərəcə gərgin idi. Bakı Sovetinə keçirilən seçkilərdə "Müsavat"ın böyük səs çoxluğu ilə qələbə qazanması bolşevikləri və daşnakları ciddi narahat edirdi. Cənubi Qafqazın ən güclü siyasi partiyasına çevrilən "Müsavat" Azərbaycanın ərəzi muxtariyyəti və siyasi hakimiyyət uğrunda inamlı mübarizə aparırdı. Şaumyan başda olmaqla bolşevik qüvvələri Erməni Milli Şurası və "Daşnaksütyun" partiyasının rəhbərləri ilə birlikdə "Müsavat"ı qarşı əsl müharibəyə başladılar. Bakıda Azərbaycan milli qüvvələrinin sayca az və zəif silahlanmış olduğu yaxşı bilən Şaumyan müsəlmanlara "dərs vermək" üçün milli qırğına hazırlaşdı.

Martın 29-da şəxsi həyatı müsəlmanlardan ibarət olan "Evelina" gəmisinin Bakıda bolşevik qüvvələri tərəfindən tərkisilahl edilmiş milli qırğına başlamaq üçün bəhanə oldu. Belə ki, 1918-ci il martın 17-də silahlı əhtiyatsız davranışdan həlak olmuş H.Z.Tağıyevin oğlu Məhəmməd Tağıyevin cənəzasını Bakıya gətirən müsəlman diviziyasının 48 nəfərdən ibarət kiçik bir dəstəsi bolşevikləri təşviş saldı. Mərhum dəfn edən müsəlman dostəsi "Evelina" gəmisini ilə Lənkərana geri qayıtmalı idi. Paraxodun körpüdə aralanmasına az qalmış silahlı bolşeviklər müsəlman dəstəsinin tərkisilahl olunmasını tələb etdi. Müsəlman dəstəsinin rədd cavabına tüfənglərdən və pulemyotlardan atılan atəşlə cavab verildi. Gəmidəki silahlı bolşeviklər tərəfindən müsadirə olundu.

Ertəsi gün şəhərin cənub hissəsində erməni əsgərləri göründülər. Onlar bütün küçə boyu sənədlər qazmağa, torpaq və daşlardan bəndlər ucaltmağa başladılar. Həmin gün müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin binasında keçirilən yığıncağa gələn Bakı şəhərinin keçmiş rəisi Ter-Mikaelyants Erməni Milli Şurası və "Daşnaksütyun" partiyası adından bəyan etdi ki, əgər müsəlmanlar bolşeviklərə qarşı çıxış etsələr, ermənilər də onlara qoşulacaq və bolşeviklərin Bakıdan qovulmasına kömək edəcəklər. Martın 18-də (təzə stillə 31 mart - A.İ.) səhər tezdən şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissəsinə hücumlar başladı. Ermənilərin yalancı vədlərinə inanmış müsəlmanlar əvvəlcə səhərdə nə baş verdiyini müəyyən edə bilmirdilər. Hücum ərəfəsində bütün ermənilər şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissəsindən ermənilər yaşayan hissəsinə keçdilər. Müsəlmanlar yaşayan hissədə xristian əhalidən ruslar və gürcülər qalmışdı.

Bakıda soyqırım planı hələ 1917-ci ildən "Daşnaksütyun" partiyası və Erməni Milli Ko-

mitəsi tərəfindən hazırlanırdı. Onlar dəfələrlə müsəlmanları bolşeviklərə qarşı silahlı çıxışa təhrik etməyə cəhd göstərmişdilər. Ermənilərin məqsədi bolşeviklərin əli ilə müsəlman əhalisini cismən məhv etmək idi. Adamların qətlə yetirilməsi və müsəlman məhəllələrinin darımağın edilməsi planı surətdə müəşəkkil erməni hərbi hissələri tərəfindən şəhərin hər yerində qabaqcadan müəyyənləşdirilmiş sistem üzrə həyata keçirilirdi.

Təhqiqat Komissiyası tərəfindən şahid kimi dindirilmiş Bakı şəhərinin sakini A.N.Kvasnikin ifadəsində deyilir: "Müsəlman əhalisinin əvvəlcə Bakı şəhərində, sonra isə onun ətraflarında cismən məhv edilməsi, onların əmlakının və bütün var-dövlətlərinin qarət olunması və siyasi üstünlüyün təbii surətdə ermənilərin əlinə keçməsi məqsədilə ermənilərin müsəlmanlara qarşı təşkil etdikləri qanlı qəsd idi" (ARDA, f.1061, siy.1, iş 95, vər.2). Azğınlaşmış və vəhşiləşmiş erməni quldurlar dinc azərbaycanlı əhalini qırmaq üçün ən amansız üsullara əl atırdılar. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü A.Y.Kluge bu komissiyanın sədrinə yazırdı: "Yaxşı silahlanmış, təlim keçmiş erməni əsgərlər çoxlu miqdarda pulemyotların müşayiəti ilə hücum edirdilər... ermənilər müsəlmanların evlərinə soxulur, bu evlərin sakinlərini qırır, onları qılınc və xəncərlərlə doğram-doğram və süngülərlə dəşik-dəşik edir, uşaqların yanan evin alovları içərisinə atır, üç-dörd günlük çağaları süngünün ucunda oynadır, öldürülən valideynlərin südümər körpələrinə rəhm etmir, hamısını öldürürdürlər" (ARDSPIHA, f.277, siy.2, iş 16, vər.20).

Müsəlmanları qırmaq-çatmaq yanaşı, ermənilər onların əmlaklarını da məhv edir, az-çox qiymətli olan şeyləri isə özləri ilə aparırdılar. Sonralar təkcə bir yerdə torpağın altından 57 müsəlman qadın və qızın meyiti tapılmışdı. Onların qulaqlarını, burunlarını kəsmiş, qanlarını yırtmışdılar. Ermənilər öldürməyə macal tapmadıqları qadınları isə öz hötrükləri ilə bir-birinə bağlayaraq başaçıq, ayaqyalın arabalara mindirib aparır, yolda isə tüfənglərin qundaqlarını ilə onları döyür, şikəst edirdilər (ARDSPIHA, f.277, siy.2, iş 16, vər.18).

Təhqiqat Komissiyasının sənədlərinə əsasən məlum olur ki, 1918-ci ilin mart soyqırım zamanı Bakı şəhərində 11 min nəfərədək türk-müsəlman öldürülmüşdür. Onların çoxunun meyitləri tapılmamışdır. Çünki şahidlərin dediklərinə görə, ermənilər meyitləri od-aloğa bürünmüş evlərə, dənizə və quyulara atırdılar ki, cinayətin izini itirsinlər (ARDSPIHA, f.277, siy.2, iş 16, vər.18). Sənədlərdən məlum olur ki, Bakının şəhər camaatından 400 milyon manatlıq daş-qaş və əmlak müsadirə olunmuşdur. Xalqın bir çox ziyarətəgahları və tarixi abidələri dağıdılıb yerlə-yeksan edilmişdir. Uzaqyuran topraklar Təzəpər məscidi zədələnməmişdir. Daşnaklar Bakıda dünya memarlığının incilərindən sayılan "İsmailiyyə" binasına od vurub yandırmışdılar (ARDSPIHA, f.277, siy.2, iş 13-16, vər.25-26).

Təhqiqat Komissiyasının materiallarında bu vəhşiliklər barəsində deyilir: "1918-ci il martın 18-də bir erməni zabiti, yanındakı üç erməni əsgəri ilə "Kaspi" qəzeti redaksiyasının və "İsmailiyyə" müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin binaları arasındakı dalana gəldi və "İsmailiyyə" binasına daxil oldu. Bir azdan binanın pəncərəsində tüstü və alov göründü. Nəinki Bakı müsəlmanlarının itfixarı sayılan, həm də bütün şəhərin yaraşığı olan bu özəmətli bina yangından məhv oldu. Yangını söndürməyə adam yox idi, çünki müsəlmanlar küçəyə çıxıb bilmirdilər, onları pulemyotlarla və top-tüfənglə atəş tuturdular". Həmin zabiti "Daşnaksütyun" partiyasının görkəmli xadimi Təvənos Əmirov idi. Bu, həmin Təvənosdur ki, uzun illər ərzində tariximiz, mətbuatımız onu "yenilməz inqilabçı", "xalqlar dostluğu uğrunda mətin mübariz" kimi təbliğ etmişdi.

Talançılar "Kaspi" qəzeti redaksiyasının və "Dağıstan" mehmanxanasının binalarını, "İsgəndəriyyə"ni, "İsmailiyyə"ni də yandırmışlar. "Kaspi" qəzeti redaksiyasında Azər-

bayan dilində kitablar nəşr edilirdi. Bina yandırılan vaxtdək burada Quranın yenidən çap edilmiş 5 min nüsxəsi saxlanılırdı. Onların hamısı yandırılmışdı (ARDSPIHA, f.277, siy.2, iş 16, vər.18).

Mart talanlarında yaxşı təşkil olunmuş hərbi hissələrlə yanaşı erməni ziyalıları, gəncləri də iştirak edirdilər. Təhqiqat Komissiyasının materiallarında göstərilirdi ki, "erməni əhalisinin bütün siniflərini təmsil edən nümayəndələr bu "müharibə"də iştirak etməyi özlərinə borc bildirdilər. Burada neftxudalar, mühəndislər, həkimlər, kontor işçiləri var idi, bir sözlə, erməni əhalisinin bütün təbəqələri öz "vətəndaş borcu"nu yerinə yetirdi" (ARDA, f.100, siy.2, iş 791, vər.791).

"Nikolay Buniatov" paraxodu komandirinin köməkçisi Kazım Axundov yazır: Martın 25-dən Nikolayev küçəsindəki meyitlərin yığılmasına başlandı. Onların arasında süngülərlə didik-didik edilmiş və qılınc ilə tikə-tikə doğranmış 3 müsəlman gimnaziyasının, 11 gimnaziyacı qızın, 1 rus qadının, 3-5 yaşlarında 3 müsəlman oğlan uşağının, 8 rus kişinin, 19 İrən təbəəli müsəlman qadınının və müxtəlif peşə sahibləri olan 67 azərbaycanlı meyitləri var idi. Bundan başqa, "Vulkan" cəmiyyətinin köhnə yanama körpüsünə müsəlman kişilərin, qadın və uşaqların 6748 meyiti götürülmüşdü. Axundov öz tanışı texnik Vladimir Sokolovu "Kərpixana" deyilən yerə aparmışdı. Burada, o, 3 fotosəkil çəkmişdi. Birinci şəkildə başında güllə yarası, bədənində beş süngü yarası olan və sağ körpücük sümüyünün qılınc zərbəsi endirilmiş qadın meyiti təsvir olunmuşdur. Onun sağ döşü üstündə hələ sağ olan körpə uzanmışdır. Anasının döşünü əməm bu körpənin ayağında süngü yarası vardır.

İkinci şəkildə iri mısmaqla divara vurulmuş 2 yaşlı uşaq təsvir edilmişdir. Mismarın başından aydın görünür ki, onu divara daşla vurmışlar. Daş ələ oradaca idi.

Üçüncü şəkildə 13-14 yaşlı qızın meyitidir. Biçərənin bədənindən görünür ki, onu bir dəstə kişi (əgər bu alçaqlara "kişi" demək mümkündürsə) zorlamışdır.

Axundovla Sokolov 4-cü evə daxil olduqda onlar dəhşətli bir mənzərə görmüşdülər: geniş bir otağın döşəməsi üstündə 22-23 yaşlı bir qadının, iki qarının, 9 yaşlı qızın, 8 yaşlı oğlanın və südümər körpənin meyitləri var idi. Körpənin əl-ayağı itlər gəmirib yemişdi. Təsvir olunan mənzərə Sokolova elə ağır təsir göstərmişdi ki, o daha fotosəkil çəkə bilməmişdi.

Bakıda baş vermiş faciəli hadisələr şəhərə olduqca böyük ziyan vurmuşdur. Epidemiyaya tüğyan edərək minlərlə insanı qırmış, əhalinin su, ərzaqla təchizatı dayanmışdır. Bazar və mağazalardan, demək olar, bütün ərzaq məhsulları yoxa çıxmışdır. Talançılar olub-qalan ərzaq ehtiyatlarını toplayıb aparmışdılar. Mətbuat yazırdı ki, "əhali aclıqdan əməlli-başlı zillət çəkirdi".

Qədim Azərbaycan şəhəri Şamaxı dəhşətli talan və vəhşiliklərə məruz qalmışdır. Şamaxı şəhəri və Şamaxı qəzası üzrə ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər haqqında 7 cild, 925 vərəqdə ibarət təhqiqat materialları toplanmışdı. Burada bədnam S.Lalayevin başçılıq etdiyi əsgərlər və T.Əmirovun dəstəsi azğınlaşaraq müsəlmanları soyub-talayır və qırırdılar. Şamaxının müsəlmanları yaşayan hissəsinin hamısına od vurulmuşdu. 13 məhəllə məscidi və məşhur müqəddəs ocaq - Cümə məscidi yandırılmışdı. Bu məscid müsəlmanlara həm bir qibləgah, həm də qədim abidə kimi əziz idi. Erməni quldurlar minlərlə dinc adamı qətlə yetirmişdi (ARDA, f.1061, siy.1, iş 108, vər.8-10).

Şamaxıda böyük hörmət sahibi olan axund Cəfərquluya olmağın işğəncələr verilmişdi. Ermənilər ona axund olduğu məsciddə dəhşətli əzab-əziyyət verərək, bu Allah bəndəsinin saqqalının tüklərini bir-bir yulmuş, dişlərini, göz-lərini çıxarmış, qulaqlarını və burnunu kəmişdilər. Ermənilər axunda penah götürmüş sayızsız hesabsız qadın və uşağı da öldürmüşdülər. Hacı axundun tamamilə yandırılması evinin həyatında sonralar Təhqiqat Komissiyasının üzvləri tərəfindən çoxlu miqdarda insan sümükləri aşkar

edilmişdi. Qafqaz-İslam ordu 1918-ci ilin iyulunda Şamaxını ermənilərdən azad edərək meyitlərin iri sümüklərini yığb basdırmışdılar. Komissiya üzvləri 1918-ci ilin oktyabr və noyabrında bu barədə hazırladığı məruzədə qeyd edirdilər ki, həyətdə hələ də çürümüş meyitlərin qalıqları qalmaqdadır (ARDSPIHA, f.277, siy.2, iş 16, vər.18). Şamaxı qəzasının müsəlmanlar yaşayan təxminən 80 kəndinin taleyi də bu cür olmuşdur. Daşnakların törətdiyi vəhşiliklərin həddi-hüdüdu yox idi.

1919-cu il martın 30-da "Azərbaycan" qəzetində Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının "Çağırışı" dərc edilmişdir. Komissiyanın sədri Ə.Xasmməmmədovun imzaladığı bu sənəddə deyilirdi: "Şamaxının yalnız xarabalıqları qalmışdır. Şəhərin müsəlman hissəsindəki xarabalıqlarda məscidlərin ən qədimi 800 ildən çox tarixi olan Cümə məscidinin ancaq yarıb qaramış minarələri görünür, şəhərin on beş minlik müsəlman əhalisindən sağ qalanlar isə bütün Zaqafqaziyyəyə dağılmış, əllərində qoltuq ağacı və bellərində torba qapı-qapı düşüb dilənirlər ki, acından ölməsinlər. Adlarını "bolşevik" qoyan qaçaq-quldur dəstələrinin əlindən qaçıb can qurtaran əhalinin qalan hissəsi türk qoşunları Azərbaycana gəldikdən sonra öz el-obalarına qayıtmışdır. Onlar qayıdıb gəldikdə əsrlərdən bəri yaşadığı ocaqlarını yandırılmış və yerlə-yeksan edilmiş halda görmüşlər".

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının Şamaxı qəzasının ayrı-ayrı kəndləri üzrə aparıldığı təhqiqatların - şahid ifadələri, zərərçəkənlərin dindirilmə protokolları, rəsmi idarələrin əhalinin sayı və əmlaklarının dəyəri haqqında məlumatları, ölənlər və yaralananların siyahısı və s. - əsasında 53 kənd üzrə tərtib olunmuş yekun aktlarında ayrı-ayrı kəndlər üzrə öldürülənlərin sayı və hər bir kəndə dəymiş ümumi zərərini miqdar göstərilmişdir. Bu kəndlərə dəyən ümumi maddi zərər o dövrun qiymətləri ilə 339.5 milyon manat olmuşdur. Şamaxı şəhərində isə bu günlərdə 8100 nəfər insan qətlə yetirilmişdir (ARDA, f.1061, siy.2, iş 85, 87,100).

"Çağırışı" bu sözlərlə qurtarırdı: "Şamaxı qəzasının zərər çəkmiş əhalisinə yardım göstərmək hər bir vətəndaşın, xüsusən müsəlmanın vətəndaş vəzifəsi və məvəbi borcudur. Vətəndaş müsəlmanlar, Şirvanı xilas edin!"

Təhqiqat Komissiyasının sənədlərindən aydın olur ki, Şamaxı şəhərinin azərbaycanlı əhalisinə vurulmuş ziyan orta hesabla bir milyard manatdan çox olmuşdur.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvləri - Gəncə quberniyasının Nuxa və Ərəş qəzalarında yoxlama keçirmiş N.Mixaylovun və N.Klassovskinin məruzəsində dəqiqləşdirilmişdir ki, təkcə bu qəzaların erməni dəstələri deyil, həm də başlıca olaraq, gəlmə hərbi hissələri və İrəvan quberniyasının erməniləri müsəlman əhalisini ucdantutma qırmaq, kəndləri dağıtmaq və dövlət hakimiyyət orqanlarını və müsəlman ərəzilərini tutmaq üçün bütöv bir plan hazırlamışdılar (ARDSPIHA, f.277, siy.2, iş 16, vər.46).

Əvvəlcədən qurulmuş plana görə daşnak-bolşevik qoşunu Şamaxını işğal etdikdən sonra Quba qəzasına daxil olmalı idi. Xaçmazda yaşayan ermənilər bu barədə xəbərdar edilmiş, onlara xeyli əlavə silah və sursat göndərilmişdi. 1918-ci ilin ilk aylarından Quba qəzasında müsəlman əhalisinə qarşı başlanan qırğınları faciə adlandırmaq vəhşiliklərin mahiyyətini tam açmır. Minlərlə insanın, dinc əhalinin, qadınların, uşaqların və qocaların əzab və işğəncə ilə qətlə yetirilməsi dəhşətli və ağlasığmaz qırğın idi. Quba faciəsi sırf siyasi məqsəd daşıyırdı. Qırğınlarda erməni daşnak qüvvələri ilə yanaşı bolşevik əsgərləri də iştirak edirdi. Erməni cəlladları hakimiyyətsizlikdən məharətə istifadə edərək Qubada böyük bir qırğın həyata keçirdilər. Bu qırğınlarda əsas məqsəd Azərbaycanda müsəlman əhalisini məhv edərək Sovet rejimi qurmaq idi. Çünki Sovet rejiminə rəhbərlik edən Şaumyan Cənubi Qafqazda böyük Ermə-

nistan dövləti yaratmaq üçün bütün imkanlardan istifadə edirdi. Təki Azərbaycan deyilən dövlət qurumu yaranmasın.

Faciəni səciyyələndirən başlıca cəhət odur ki, Quba qəzasında qırğınlar əvvəlcədən düşünülmüş və buna geniş hazırlıq işləri görülmüşdü. Çünki qırğın başlamaq üçün bəhanə milli münafiqə ola bilərdi. Erməni daşnak qüvvələri dünyanın hər yerinə ermənilərin guya müsəlmanlar tərəfindən sıxışdırıldığı barədə teleqramlar göndərilirdi. Qubada yaşayan M.Kasparov, H.Hayrapetov, A.Mukanyans və A.Boqdanov tərəfindən göndərilmiş teleqramda iddia olunurdu ki, Qubada müsəlmanlar milli ədavət, milli qırğın törədirdi, erməni və rus kəndlərini dağıdır, kilsələrə od vurub yandırır.

Bakıdan böyük bir silahlı dəstə ilə Qubaya gələn Amazasp və onun əlaltıları küçədə qarşılarına çıxan bütün adamları ucdantutma gülləyə tutur, yerə yığılmış yaralıların bədənlerini tüfənglərin süngüləri ilə dəşik-dəşik edir, göz-lərini ovurdular. Yaxınlıqdakı meşəyə qaça bilməyənlər evlərinə girib qapıları bağlamışdılar. Onları evlərdən zorla çıxarıb, yerindəcə güllələyir və yaxud qabaqlarına qatıb meydana aparırdılar. Bir neçə saatın ərzində yüzlərlə insan qətlə yetirilirdi.

Amazasp Quba camaatını meydana yığb bildirdi ki, mən minlərlə türkün başını kəsən Ərzurum ermənisiyəm. 200-dən çox türk kəndini yandırıb xaraba qoymuşam. Uzun müddət türklərə vuruşmuşam, erməni xalqının mənafe-yini müdafiə etmişəm. Buraya da ona görə gəlmişəm. Əgər müqavimət göstərsəniz, hamınızı bir nəfər kimi qıracağam". Daşnak-bolşevik birləşmələrinin Quba qəzasında törətdikləri qırğınlar daha amansız və qəddarlıqla həyata keçirilmişdi. Şahidlərdən biri yazır: "Amazasp Harun Hayrapetovu yanına çağırıb və ona nəşə dedi. Harun cibindən bir siyahı çıxarıb oxumağa başladı. Həmin siyahıda Qubanın varlılarından 26 nəfərin adı var idi. Amazasp həmin adamların dalınca silahlı əsgərlərdən bir neçə nəfərini göndərdi. Silahlı əsgərlər həmin ailələrdən altı nəfərle geri qayıdanda daşnak komandiri daha da qızışdı. Götürülənlərin 4-ü qadın, 2-si yeniyetmə idi. Amazaspın tapşırığı ilə yeniyetmələrin başlarını kəsdilər. Qadınları uşaqlarının qanını içməyə məcbur etdilər. Onlar şivən qorub daşnakların üstünə atılma qanrmları süngülərlə dəşdilər. Sonra qılınc bədənlerini tən ortadan ikiyə böldülər. Meydanda ah-nalə yüksələndə Amazasp əsgərləri cərgə ilə düzdürüb əliyalın, günahsız əhaliyə atəş açmağı onlara əmr etdi. Yüzlərlə adam qırıldı. İnanmaq olmurdu ki, insan-insana qarşı bu qədər vəhşilik törətsin". "Mən sizin qanınızı içəcəyəm" - deyən Amazasp siyahıda adları çəkilən adamların mülklərini odlayıb küllə döndürmək üçün əmr verdi. Bütün bu hərəkətləri ilə o, son dərəcə qəddar və qaniçən olduğu sübuta yetirdi.

Amazasp Bakıdan mənfur Şaumyan rejimindən belə bir tapşırıq almışdı: Quba qəzasında bütün müsəlmanları qırmaq məqsədini, onların yaşayış məntəqələrini dağıtmaq. Sonra isə bu qırğın sünni və şiə məzhəbləri arasında toq-quşma kimi qələmə vermək.

Təhqiqat materiallarından məlum olur ki, 1918-ci il mayın 1-də Qubaya girən daşnak-bolşevik birləşmələrinin sayı 5 mindən artıq olmuşdur. Ona görə də onlar silahsız dinc əhaliyə azğınlıqla divan tuta bilməmişdilər. Həmin azğınlığın miqyasını təsəvvür etmək üçün iki gün ərzində yalnız Quba şəhərində 4 minədək müsəlmanın öldürüldüyünü xatırlamaq kifayətdir. Bu rəqəm Quba şəhər əhalisinin beşdə biri deməkdir.

Qırğının canlı şahidlərindən olan Harun Şahbali oğlu xatırlayır: "Ermənilər o qəddar adam qırmışdılar ki, Qubanın küçələri al-qana boyanmışdı. Əllərinə keçən 2 mindən çox adamı meydana yığb ucdantutma güllələmə istəyəndə bir nəfər onların başçısına yaxınlaşdı. Deyilənə görə komissar idi. Bir qədər söhbət etdikdən sonra əsgərlərə təzədən əmr verildi ki, silahlara əşığı salsınlar. Qadınlar və uşaqlar ağlayırdılar.

(Ardı 13-cü səhifədə)

həyata keçirilən soyqırımı

(**Əvvəli 12-ci səhifədə**)

Yekəpər bir erməni beş nəfərle camaata yaxınlaşıb, cavan, gözəgölimli qadınları seçmə-yə başladı. Əllidən çox qadını hara isə apardılar. Onlardan birinin qardaşı etirazını bildirəndə yerindəcə güllələdilər. Onun meyitini yerə sərib bıçaqla gözlərini çıxardılar. Əli qana batmış erməni ovunda tutduğu gözləri camaatın üstünə tullaıdı. Kütlədən uğultu qopdu. Daşnaqlar ermənəcə söyə-söyə qabaqdaıkları qundaqla döyməyə başladılar. Sonra irəli çıxmış bir yaşlı kişinin qarnını süngü ilə deşdilər. Bu, göz ilə baxılası müsibət deyildi”. Başqa bir şahid yazır: Ermənilər dindarları Qubanın mərkəzinə gətirdilər. Bu, döyülən insanlar qəzannın ən hörmətli ağsaqqalları sayılırdılar. Amazasp hamının tanıdığı Quba ermənisi Harunu çağırdı. Harun azərbaycanca dedi ki, sünnilər və şiələr həərəsi bir tərəfə çəkilib üz-üzə dursunlar. Elə o cür də durdular. Aralarında 20-30 metr olardı. Sonra iki tüfəng gətirib dedilər ki, onsuz da sizin hamınızı qıracağıq. Kim sağ qalmaq istəyirsə, de-yimizə əməl etsin. Sünnilər və şiələr növbə ilə bir-birlərinə güllə atsın. Sağ qalanlarla işimiz olmayacaq. Birinci iki nəfəri irəli çıxarıb tüfəngləri onlara verdilər. Biri ləzgi Məhəmməd, o birisi isə şiələrin ağsaqqalı Məşədi Mir-sadiq idi. Onların heç biri erməni silahını əlinə almaq istəmirdi. Qundaqla başlayıb Harun tüfəng götürməyə məcbur etdilər. İkisi də tüfənglərini qaldırıb bir-birlərini nişan aldı. Hamı məəttəl qalmışdı. Nisbətən cavan olan Məhəmməd heç kimin gözələmədiyi halda geri döndü və bir daşnağı yerə sərdi. Qarısqılıqdan istifadə edən Məşədi Mirsadiq də bir ermənini öldürdü. Qaçmaq istəyən yüzlərdə adamı pulemyotlarla qurdılar. Ölənlərin çoxu qadınlar və uşaqlar idi. Əvvəlcə Məhəmmədin qollarını kəsdilər, sonra ayaqlarını. Başını kəsib süngüyə keçirdilər və hamı görsün deyə yuxarı qaldırdılar. Məşədi Mirsadiqin gözələrini çıxarıb, qollarını sındırdılar və boynunu qurdılar. Həmin gün daşnaqlar məs-cidi dağıdıb, həm sünnilərdən, həm də şiələr-dən 20-dən çox din xadimini qətlə yetirdilər”. A.Novatski məsələni dəqiqləşdirmək üçün qeyd edir ki, müsəlmanların dini heysiyyətinə toxunaraq, məscidlərdə ov vurub yandıran daş-naqlar təkcə Quba, Qusar və Xaçmaz ərazisin-də 26 məscidi yandırmışdılar.

Müsəlmanların müqəddəs dini ocaqlarını yerlə yeksan edən daşnaqlar dinə, Şərq tarixinə və ədəbiyyatına aid minlərlə qiymətli kitabları da məhv etmişdilər. Qubanın mərkəzində Əb-dürrəhim əfəndinin mədrəsəsini yandıran ermənilər buradək 1300-ə yaxın kitabı tonqala atmışdılar. Hadisələrin canlı şahidlərindən olan nüfuzlu din xadimi İbrahim Aydəmirov xatırla-yır ki, “Digah məscidində təxminən 600-700 il əvvəlcə aid alban və ərəb əlifbası ilə yazılmış ki-tablar var idi. Ermənilər həmin kitabları məhv etməklə yanaşı, kənd məscidinin təxminən bir kilometrliyində yerləşən müqəddəs pirin daşını da partlatmışdılar. Bu, üstündə alban yazıları olan nəhəng bir daş idi”.

Qubaya gələn Amazasp ilk növbədə Mu-radıyanın əsgərlərini həvəsxanaya salanlardan qı-sas alaraq onların evinə dağıtmış, mülklərini başdan-başa yandırmışdı.

Gelovani Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası-na verdiyi izahatında yazır: “Mən geniş səlahi-yətlər alaraq Qubaya gəldim. Amazasp öz dəstə-ləri ilə şəhəri tərk etməyi təklif etdim. Əvvəl-cə o, tərəddüd etdi və sonra bildirdi ki, çıxıb getməyə hazırdır. Həqiqətən də Qubada oldu-ğunun onuncu günü bütün dəstəsi ilə çıxıb get-di”. Lakin Gelovaninin izahatında deyilənlər həqiqətə uyğun deyil. Çünki Amazasp belə asanlıqla qırğından əl çəkəcəkdisə, niyə yerli əhaliyə meydan oxuyaraq deyirdi: “Mən ermə-ni xalqının və onun mənafelərinin müdafiəçisi-yəm. Mən əzəz dəstəsi ilə göndərilmişəm ki, iki həftə əvvəl qubada öldürülmüş ermənilərə görə sizdən qisas alım. Mən bura qayda-qanun ya-ratmaq, sovet hakimiyyətini qurmaq üçün deyil, öldürülmüş ermənilərin qisasını almağa göndə-rilmişəm. Mənə əmr edilmişdir ki, Xəzər dəniz-dən Şahdağna kimi bu ərazidə yaşayan bü-tün müsəlmanları məhv edim...” O, daha irəli gedərək deyirdi: “Hazırda mənim Digah və Al-pan kəndlərində döyüşlərim gedir. Sonra Üçkün və Kilid kəndlərinə keçərək, Şahdağa cataca-ğam”. Doğrudur, müsəlman qanına susayan Amazaspın arzusu ürəyində qaldı. Üç gün da-vam edən döyüşlər müsəlmanların qələbəsi ilə başa çatdı. Hər iki tərəf böyük itki verdi. Döyüş yeri tarixə “Qanlı dərə” kimi daxil oldu.

Amazaspın vəhşilikləri nəticəsində 1918-ci ilin ilk beş ayı ərzində Quba qəzasında üst-üstə 16 mindən çox insan məhv edilmişdir. Ayı-ayı rı mənbələrə və şahidlərin dediklərinə əsasən, qırğın zamanı 12 minədək ləzgi, 4 mindən çox azəri türkü və tat əhalisi öldürülmüşdü. 1918-ci ilin qırğınları zamanı daşnak-bolşevik birləş-mələri Quba qəzasında 162 kəndi dağıtmışdılar ki, bunlardan 35-i hazırda mövcud deyildir.

Göyçay qəzasının Kürdəmir kəndində daşnaqlar 56 ev və dükanı, 127 malikanəni, iki məscidi yandırmış, yerli imamın mənzilini ta-

lan etmişlər. Mənzildəki Quranın təfsirinə da-ir zəngin kitabxanadan tonqal düzəldilmiş, Quranın özü isə təhqir olunmuşdur. Göyçay qəzasında Cəngi (Caylı), Qaravəlli, Qarabu-caq, Mustafanı, Xəlil-Qasimbəy, Ərəb-Meh-dibəyli, Sadalı kəndləri və digər obalar da dar-madağın edilmişdir.

Komissiyaın sədri Xasməmmədov Xarici İşlər Nazirinə yazırdı ki, Avropa sülh konfran-sına gedən nümayəndə heyətinə təqdim etmək üçün Bakı, Şamaxı, Quba şəhərlərində, Şama-xı, Göyçay, Cavad və Quba qəzalarında türk-müsəlman əhalisinə qarşı daşnak-bolşevik birləşmələri tərəfindən törədilmiş vəhşilikləri əyani şəkildə sübut edən məlumatlar kifayət qədərdir. Lənkəran qəzası polkovnik Avetiso-vun silahlı quldur dəstələri tərəfindən, Cavad qəzasının bir hissəsi isə polkovnik İllarionoviç başda olmaqla başqa bir dəstə tərəfindən, İrə-van quberniyasında, Gəncə quberniyasının dörd qəzasında - Cəbrayıl, Cavanşir, Şuşa, Zəngəzurda böyük dağıntı törədilərək, azər-baycanlı əhali ucdantutma məhv edilmişdir (ARDA, f.100, siy.2, iş 791, vər.2).

Lənkəranda olan “Dikaya diviziya”nı tərk-silah etmək üçün dəniz vasitəsilə bolşevik dəstələri göndərilmişdi. Bunların hamısı Erməni Milli Şurasının göstərişi ilə edilirdi. Bolşevik əsgərləri yolda qabaqlarına çıxan müsəlman kəndlərini dağıdıb talayırdılar. Astarə bolşevik əsgərləri tərəfindən topa tutularaq darmadağın edildi, əhalinin əksəriyyəti yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur oldu. Xəzər dənizi sahilin-də Qızıllağac ilə Lənkəran arasındakı müsəlman kəndləri “Aleksandr Candar” paroxodu tərəfin-dən top atəsinə tutuldu. Yanvarda başlanan bu qırğınlar martda daha da şiddət etdi”.

Osmanlı qoşunlarının Bakını azad etməsin-dən bir az əvvəl Lənkərana iki min nəfərlik erməni dəstəsi gələrək yerli əhaliyə divan tutma-ğa başladı. Onlar müsəlman yeməknaxanaları girib oradakıları təhqir edir, pul kəsəndən im-tinə edir, onları Osmanlı türklərindən qorumaq üçün səngər qazmağa məcbur edirdilər. İş o ye-rə çatmışdı ki, erməni əsgərləri məhərrəmlik mərasimi verilən məscidlərə girib müsəlmanla-ra öz təziyələrini keçirtməyə mane olurdular. Müsəlman əhalisi dini ayınlarını icra etmək üçün məscidlərə yığışdıqları zaman ermənilər ora soxularaq müsəlmanları qarət edir, məscidi isə yandımaq istəyirdilər. Ermənilər bu bölgə-də yüzlərdə ev dağıtdılar və minlərlə günahsız insanın həyatına son qoydular. 1918-ci ilin yan-varından 1919-cu ilin avqustunda “Molokan qi-yamı” yatırılana qədər bu bölgədə erməni və rus birləşmələri tərəfindən 2 min insanın həya-tına son qoyulmuşdu.

1918-1920-ci illərdə erməni vəhşiliklərin-dən ən çox ziyan çəkən Azərbaycan bölgə-lərindən biri də Zəngəzur qəzası olmuşdur. Daş-nak qüvvələrinin təcavüzü nəticəsində bu qə-zanın Şuşa ilə əlaqələri tamamilə, Cəbrayıl qə-zası ilə qismən kəsilmişdi. Qəzanın müsəlman əhalisinin vəziyyəti bir də ona görə ağırlaşmış-dı ki, erməni kəndlərindəki silahlı quldur dəstə-ləri ilə yanaşı bu qəzada general Andranikin erməni əsgərlərindən ibarət yaxşı təşkil olun-muş nizami qoşunları da var idi. Andranik Er-məni hökumətinin tapşırığı ilə Azərbaycan ərazisinə soxularaq müsəlman əhalisindən tə-ləb edirdi ki, ya Ermənistan hökumətinə tabe olsunlar, ya da qəzanın ərazisini tərk etsinlər. Guya bu ərazi Ermənistan Respublikasına da-xildir. Qəzanın çox zəif silahlanmış müsəlman əhalisi Andranikin və tələblərini rədd etdiyinə görə ermənilər həmin əhaliyə qarşı görünmə-miş vəhşiliklər törətdilər.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənəd-lərindən məlum olur ki, 1918-1919-cu illərdə Siyvan mahalının birinci polis sahəsində olan bütün müsəlman kəndləri, ikinci polis sahəsin-də olan kəndlərin əksəriyyəti, üçüncü, dördün-cü və beşinci polis sahəsindəki müsəlman kəndlərini isə çox hissəsi məhv edilmişdi. Bə-zı kəndlər ümumiyyətlə yer üzərindən silinmiş, həmin kəndlərin torpaqları ermənilər tərəfin-dən əkin yeri üçün şımlanmışdır. 50 mindən yuxarı müsəlman qaçqını qismən dördüncü po-lis sahəsində, qismən də Cəbrayıl qəzasında üz-lərinə sığınacaq tapmışdılar.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının məru-zəsində Zəngəzur qəzasında 115 müsəlman kəndinin ermənilər tərəfindən dağıdılaraq yer üzərindən silindiyi qeyd olunur. Dağıdılmış bü-tün kəndlərin adları bu sənədlərdə sadalanır.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərinə görə 115 kənd üzrə 3257 kişi, 2276 qadın və 2196 uşaq öldürülmüş, 1060 kişi, 794 qadın və 485 uşaq yaralanmışdır. Nəticədə təkcə Zəngəzur qəzasında komissiyaanın məruzəsi hazırlanana qədər 10068 nəfər azərbaycanlı öl-dürülib və ya şikəst edilmişdir. Məruzədə deyil-irdi ki, bu dəhşətli rəqəmlər hələ erməni vəh-şilikləri haqqında tam məlumat vermir. Belə ki, daha çox müsəlman erməni vəhşiliklərinin qur-banı olmuşdur. Ancaq o zamankı dəhşətli qarı-şılıq şəraitində onları tam şəkildə müəyyən-ləşdirmək mümkün olmamışdır.

Qəzanın Vaqudu kəndində 400-dən yuxarı

azərbaycanlı əhali məsciddə sığınacaq tapır və güman edirlər ki, ermənilər müqəddəs yer sayı-lan məscidə toxunmazlar. Ancaq məscidi mü-həsiərə edən erməni vandalları əvvəlcə məsciddə əl bombaları atır, sonra isə ona od vuraraq adamlarla birlikdə yandırrırlar. Şəki kəndinin küçələrində iki yerə saqqalanmış uşaq meyitlə-ri atılıb qalmışdı. İrnişli kəndini talan edərkən ermənilər südəmər uşaqları süngülərə taxaraq göyə qaldırır, öldürülən meyitləri tikə-tikə doğ-rayırdılar. Aqudi kəndində ermənilər müsəl-manlardan xristianlığı qəbul etməyi tələb edir, bundan imtina edən qadınlara qarşı ən amansız cəza tədbirlərini həyata keçirirdilər.

Çullu kəndində ermənilər yorğan - dөşək-də xəstə yatan 9 nəfər müsəlmanı qılıncla doğ-ramışlar. Bağböyli kəndində ermənilər 7 nəfər azərbaycanlımı bir evə yığıb evlə birlikdə diri-diri yandırmışlar. Müsəlman meyitlərin əli, ayağı, başı kəsilmiş və o qədər eybəcər hala sa-lınmışdılar ki, həmin əzəllərən hansı meyite məxsus olduğunu bilmək olmurdu. Zəngəzur qəzasında 1918-ci il yayın axırları və payızında baş verən bu hadisələr bilavasitə callad Andra-nikin rəhbərliyi altında keçirilmişdir.

Zəngəzur qəzasının 100-dən çox müsəl-man kəndi dağıdılmış, on minlərlə iribuynuzlu və yüz minlərlə xırda buynuzlu mal-qara ermə-nilər tərəfindən sürülüb aparılmış, bağlar, taxıl zəmiləri və otlaq sahələri yandırılmış, dağıdıl-mış, bir sözlə, qəzanın müsəlman əhalisinin iqtisadi vəziyyəti fəlakətli hala salınmışdı. Ermə-nilər tərəfindən qəzanın Azərbaycanın müxtəlif kəndlərinə qaçıb dağılmış əhalisinə 1 milyard manata yaxın maddi ziyan vurulmuşdur.

Ermənilərin Zəngəzurun müsəlman əhali-sinə qarşı hücumları 1919-cu ilin dekabrından yenidən şiddətləndi. Noyabr ayında ermənilər müsəlmanlar yaşayan Oxçu, Atqız, Şabadan, Pirdavdan kəndlərinə qarşı geniş hərbi əməli-yata başladılar (ARDA: f.894, siy. 4, iş 65).

Erməni millətçilərinin azərbaycanlılara qarşı Zəngəzurdakı vəhşilikləri 1920-ci ilin əvvəllərində daha amansız bir şəkil aldı. 1920-ci ilin yanvarından Zəngəzurda baş verən bütün hadisələrin bilavasitə təşkilatçısı məhz Ararat Respublikasının özü idi. Burada da əsas məqsəd Zəngəzur qəzasını tamamilə müsəlmanlardan təmizləyərk Paris sülh konfransı dövlətlərinin əli ilə buranı Ermənistanın tərkibinə daxil et-mək idi. Bu təmizləmə əməliyyatlarında ermə-ni quldur dəstələri ilə yanaşı Ararat Respublika-sın on mindən yuxarı nizami qoşun dəstələri iştirak edirdi.

Ermənilərin irimiqyaslı hücumları ilə əla-qədar 1920-ci il yanvarından Azərbaycan Res-publikasının Parlamentinə, hökumətinə müxtə-lif partiya fraksiyalarının rəhbərlərinə Zəngə-zurdan çoxlu həyəcanlı xəbərlər daxil olurdu.

1920-ci il yanvarın 21-də Azərbaycan Res-publikasının parlamentinin üzvü Cəlil Sultanov tərəfindən Azərbaycan parlamentinə göndəril-miş teleqramda deyilirdi: “Dörd gündür ki, er-məni quldur dəstələri nizami ordu ilə birlikdə top və pulemyotların atəşi altında Zəngəzura hücumları davam edir... İtkilər olduqca çoxdur. Əhali vahimə içərisində qəhər və kömək umur... Qəzanın bədbəxt əhalisi adından yal-varıram, kağız üzərindəki etirazlardan fəal hərə-kətə keçin. Azərbaycanın ən gözəl guşələrİN-dən birini tamamilə məhv olmaqdan xilas edin. Zəngəzurun ardınca növbə Qarabağındır. Bü-tün bunların itirilməsi üçün siz Azərbaycan xalqı və Azərbaycan qarşısında cavab verəcəksiniz” (ARDA: f.895, siy. 1, iş 299, vər.20).

Yanvarın 22-də isə Cəbrayıl məktəbinin nəzarətçisi H.Axundzadə Azərbaycan parla-mentinə göndərdiyi teleqramda yazırdı: “Yan-varın 19-da səhərdən erməni silahlı qüvvələri Zəngəzurda Xocahandan Qaladərəsinə kimi ərazidə bütün cəbhə boyu toplardan və pule-myotlardan müsəlman kəndlərini atəşə tuturlar. Altı kənd tamam dağılmış, doqquz kənd isə od içərisində yanır. Ermənilər qadınlara və uşaqla-ra belə rəhm etmədən qəddarlıqla müsəlmanla-nı qırır, kəndləri dağıdırılar. Müqavimət göstə-rməyə heç bir qüvvələrli olmayan müsəlmanlar bütün əmlaklarını ermənilərə qoyaraq yalnız qaçmaqla canlarını qurtarırlar” (ARDA: f.895, siy. 1, iş 299, vər. 31-33).

Erməni millətçilərinin Zəngəzurdakı dəh-şətli cinayətləri və onlara layiqli cavab verilmə-məsi - azərbaycanlı əhali arasında ümidsizlik doğururdu. 1920-ci il yanvar ayının 23-də Cəb-rayıldan müəllim Hüseyin Axundzadənin vur-duğu təkrar teleqramda deyilirdi: “Zəngəzur müsəlmanları tərəfindən başınız sağ olsun. Nə qədər zəngəzururlar ağladılarsa da, nalələri Zəngəzur dağları, dərələri və obalarından kəna-ra çıxmadı. Qarı arvadların namusu təhqir olun-muş, məsum balaların başsız bədənləri qırmızı qanlarına bulamışmış çöllərə qalıblar. Qızlar və gəlinlər ermənilərin əlinə keçmiş, onların na-muslarına təcavüz edilmişdir. Zəngəzurda düş-mənə müqavimət göstərən çox az kişi qalıb. Lakin onlar da tam ümidsiz vəziyyətdədirlər. Üzümüzü Azərbaycan dindarlarına çevirin, on-ları Zəngəzurdakı qardaşlarımızın, bacılarımı-zın, məsum balaların məlumana şəkildə səhid

olmalarına qarşı kömək, kömək deyə yalvarış-larına cavab verməyə çağırırıq” (ARDA: f. 895, siy. 1, iş 299, vər. 8-12).

Cəlil Sultanov yanvarın 23-də hərbi əmə-liyyat yerindən Parlamentə göndərdiyi üçüncü teleqramında yazırdı: “Zəngəzur qəzası İrəvan-dan on top və pulemyotlarla gəlmış nizami ordu tərəfindən tamamilə məhv edilmişdir. Vuruş-mada iştirak edən nizami erməni ordusunun sa-yı on minə satur. Hökumətin köməyinə ümidini itirən əhali bütün Azərbaycan türk xalqına mü-raciət edir. Aldığımız məlumata görə sabah Zəngəzur tərəfdən Cəbrayıl qəzasına hücum başlanr. Məqsəd Qarabağ erməniləri ilə bir-ləşməkdir. Nəticədə Naxçıvanla əlaqəni ta-mam kəsmək, beləliklə də həm Qarabağ və həm də Naxçıvan məsələsini birdəfəlik həll etməkdir. Artıq kağız üzərindəki etirazlara son qoymaq, iki yüz mindən yuxarı Zəngəzur mü-səlman əhalisinin məhvinə gətirib çıxarmış xain ermənilərin iç üzünü açıb dünyaya çat-dırmaq vaxtı gəlib çatmışdır. Xahiş edirik mə-cili tədbir görün ki, heç olmasa Şuşa və Cəb-rayıl qəzaları xilas edilsin. Hər dəqiqə qiymətlidir. Yubanmaq xalq və vətən qarşısında cinayət və satqınlığa bərabərdir” (ARDA: f. 895, siy. 1, iş 299, vər. 18, 22, 26).

1918-ci ilin avqustunda İgdir və Eçmiədzin qəzalarında azərbaycanlıların qırğını Dronun rəhbərliyi altında həyata keçirilirdi. Onun göstərişi ilə bu regionda azərbaycanlıların 60-dən çox kəndi dağıdılmış, yandırılmış, əhalisinə qarşı ən sət tədbirlər görülmüşdü.

Çəmbərəkənd (Krasnaselo) rayonunun Ağ-bulaq, Ardanış, Bəriyabad, Qaraqaya, Əmirxə-yir, Yarıqtəpə, Gökənd (Qaraqoyunlu), Toğlu-ca, Çaykənd, Cıvıxlı, Cil, Şorça və başqa kənd-lərə hücum etmiş Andranikin quldur dəstəsi əhalini qırmış, kəndi dağıtmış, xalqın var-dövlə-tini talan edib aparmış, əhalinin bir qisminə ağır işgəncələr vermiş, qaça bilməyənləri, qo-caları, qadın və uşaqları vəhşicəsinə qılıncdan keçirmişdir. Eçmiədzin rayonunda 1918-ci ildə azərbaycanlılar sayca üstünlük təşkil etsələr də, 700-dən çox azərbaycanlı yaşayırdı. Onların əksəriyyəti işgəncələrə qırılmış, salamat qa-lanlar isə didərgin düşmüş, dağlarda-daşlarda tələf olmuşlar.

İri azərbaycanlı kəndi olan Qarğabazarı 800 nəfərdən çox əhalisi erməni quldur dəstə-ləri tərəfindən işgəncələrə öldürülmüşdür. Bu kənd talan edilmiş, dağıdılmış, binaları yandırıl-mışdır.

Qəmərli kəndinin də başına eyni müsibətlər götürülmüşdür. Bu kənddə yaşayan 500 nəfərə yaxın azərbaycanlı əhali erməni silahlı dəstələri tərəfindən qırılmış, bir qismi isə doğma yur-duvasını tərk etməyə məcbur olmuşdur.

Eçmiədzin rayonunun Yuxarı Qarxun, Yu-xarı Türkmənli, Kiçik Zeyvə, Kürəkənli, Məmmədabad, Molla Dursun, Hacı Qara, Hacı-lar, Haramlı və başqa kəndlərində yaşayan azərbaycanlıların böyük əksəriyyəti 1918-ci il qırğınlarında soyqırımına məruz qalaraq doğma yurdlarından başlarını götürərək qaçmışlar.

1918-ci ilin martına qədər İrəvan qəzasının 199 azərbaycanlı kəndi, 1919-cu ilin sentyabr ayına qədər isə Eçmiədzin qəzasına məxsus 62 azərbaycanlı kəndi bütünlüklə yerlə -yeksan edilmişdir. 1919-cu ilin axırında isə Zəngibasa-rın bir neçə kəndi istisna olunmaqla, İrəvan qə-zasının, o cümlədən Vedibasarı bütün kəndləri məhv edilmiş, əhalisi vəhşicəsinə öldürül-müş, sağ qalanlar canlarını xilas edərək başqa yerlərə qaçmışlar. Əhali İran, Osmanlı və Azər-baycanca pənah götürmüşlər.

Quçark rayonunun Vartanlı kəndində isə faciə belə başlandı: Aprel ayının ortalarında ic-las keçirmək adı altında azərbaycanlıları bir ko-maya yığdılar. Təxminən 1200-1500 adam bu komaya toplarış. Keşiş Vahan iclası açıır, bir ne-çə kəlmə ilə bu iki xalqın bir kənddə mehriban yaşaması haqqında fikiri söyləyir. Bir qədər son-ra silahlı ermənilər içəri daxil olub keşişi bayıra çıxarıır, komanın qapısını bağlayaraq damından içəriyə saman qarışığı neft töküüb camaatı yandı-rmağa başlayırlar. Uşaq, qoca, qadın qışqırtısı ərşə dayanır, tüstütdən boğulanlar, özlərini itirən-lər qəpiyə hücum çəkirlər. Əhiyalın xalqın mü-qaviməti nəticəsiz qalır.

Yerevan şəhərinin şimal-şərqində yerləşən Kotayk rayonu ərazisində də 1918-ci ildə er-məni quldur dəstələri azərbaycanlılara qarşı ge-niş soyqırım həyata keçirdilər. 1918-ci ilin məlum hadisələrinə qədər bu rayonda yaşayan əhali arasında azərbaycanlılar üstünlük təşkil edirdi. Lakin həmin dövrdə rayonun Avdallar, Artız, Aşağı Qaxt, Başkənd, Bozkosa, Qayaxa-raba, Qaraçala, Qaraçörək, Qızıqla, Qurbəğalı, Damagiməz, Delləkli, Əkərək, Zər, Yelqovən, Yellicə, Kamal, Kənxan, Kərpicli, Küzəcik, Göykilse, Güllüce, Nurnus, Oxçu qalası, Təzə-xarab, Çobangörükməz və s. kəndlərindən azərbaycanlı əhali böyük işgəncələrə qovul-muşdur. Onların əksəriyyəti Andranikin və daş-

nak hökumətinin silahlı erməni dəstələri tərə-fin-dən öldürülmüşdür. 1920-ci ilin aprelində “Azərbaycan” qəzeti yazırdı: “Artıq Göyçə mahalında müsəlman qalmayıb. Hazırda Yeni Bə-yazid qəzasında 84 müsəlman kəndi dağıdıl-mışdır, onlardan 22 kənd apreldə dağıdılmışdır. Daşnak, Qoşabulaq, Saryaqub, Baş Şorça, Aşağı Şorça, Soğanqulu-ağalı, Ağkilsə, Zod, Qulu, Ağalı, B. Qaraqoyunlu, K. Qaraqoyunlu, Zərzibil, Ədli, İnekdağ, Qaraiman, Kəsəmən, Başkənd, Bala Məzrə, Şişqaya, Baş Hacı, Qe-ribqaya kəndlərinin 15 mindən artıq evi olan əhalisi bütün malı, dövləti başlı - başına buraxıb qaçmışdır. Bütün bu var-dövlət hazırdə erməni-lərə qalıb, qarət edilmiş əmlak bir neçə milyon və hətta milyardlar qədərdir”. Andranikin qul-dur qoşununun və daşnakların 1918-1920-ci il-lərdə azərbaycanlılara qarşı apardıqları soyqır-ını nəticəsində indiki Ermənistan ərazisində, yəni Qərbi Azərbaycan torpaqlarında yaşayan əhalinin çox böyük hissəsi, təxminən 565 min nəfəri vəhşicəsinə qırılmış, yaxud öz dedə-ba-ba torpaqlarından qovulmuş, didərgin salınmışdır. Erməni müəllifləri özləri bu faktı təsdiq edirlər. Tarixçi Z. Korkodyan “Sovet Ermənis-tanının əhalisi 1831-1931-ci illər” kitabında faktı kimi göstərir ki, 1920-ci ildə Ermənistan-da Sovet hökuməti qurularkən bu ərazidə 10 min nəfərdən bir qədər çox türk azərbaycanlı qalmışdı. 1918-ci ildə “İrəvan quberniyasında 211, Qars vilayətində 92 Azərbaycan kəndi da-ğıdılmış, yandırılmış və talan edilmişdi. İrəvan azərbaycanlılarının çoxsaylı müraciətlərindən birində göstərilir ki, qısa müddət ərzində bu tarixi Azərbaycan şəhərində (İrəvan) və onun çevrəsində 88 kənd dağılmış, 1920 ev yandırıl-mış, 132 min azərbaycanlı məhv edilmişdir. Er-məni cəza dəstələrinin törətdikləri vəhşiliklər, daşnak hakimiyyəti dövründə yürürüdüən “türk-süz Ermənistan” siyasəti nəticəsində İrəvan qu-berniyasının azərbaycanlı əhalisinin sayı 1916-cı ildə 375 min nəfərdən 1922-ci ildə 70 min nəfərə emişdir. 1920-ci il aprelin 27-də XI Qırmızı Ordunun Bakını, sonra isə Azərbayca-nın bütün qırğın bölgələrini işğal etməsi Azərbaycan ərazi bütövlüyünü təmin etmək üçün Azər-baycan Xalq Cümhuriyyətinin gördüyü tədbirləri başlatmışdır. Ermənistan sovetləşməsi Azərbaycan ərazisi bütövlükdə erməni quldur qəzası daha olmaqla hə-min ərazilər Sovet Ermənistanına bağışlandı. Beləliklə, 1918-1920-ci illərdə türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirilən qətlər və kütlə-vi insan qırğını təsadüfi hadisə deyil, “Daşnak-sütyun” partiyasının “Böyük Ermənistan” ya-ratmaq planını reallaşdırmaq yolunda atılan adı-m və soyqırımı siyasəti olmuşdur.

Xalqımıza qarşı 1918-ci ildə törədilən mart soyqırımı kimi faciəli bir tariximizin saxtalaşdı-rılması və ört-basdır ediləməsinə təkcə tarixi bir annın unudulması kimi qəbul etmək olmaz. Mart hadisələrini saxtalaşdırılması xalqımıza qarşı tarixən düşmən münasibət bəsləyən erməni xislətinin gizlədilməsi oldu. Bu isə özlüyündə XX əsr tariximizdə yeni-yeni qanlı səhifələrin açılmasına gətirib çıxardı ki, bunlardan aşağı-dakılara diqqət cəlb etmək yerinə düşər:
- 1920-ci ilin aprel işğalı ilə Azərbaycan Milli hökuməti devrildi, bolşevik bayrağı altın-da ermənilər Azərbaycan faktiki olaraq ikinci dəfə hakimiyyəti ələ keçirdilər. Nəticədə res-publikada nəinki ziyalılar, hətta milli baxışlı kommunistlərə də divan tutuldu, milli adət-ənənələrimiz ayaq altına atıldı, bütün bu işlərin icraçıları ermənilər oldu.

- bu gün müstəqil Azərbaycanın ən ağır probleminə və xalqın ən ağır dərdinə çevrilən Qarabağ məsələsinin əsası 20-ci illərdə qo-yuldu.

- bolşevik cildinə giren daşnaqlar Zəngəzur torpaqlarını zorla Azərbaycandan qoparmağa nail oldular.

- otuzuncu illərin repressiyalarında erməni xisləti üçün yararlanmış firsətdən məharətlə isti-fadə edildi.

- 1947-53-cü illərdə yüz minlərlə soydaşımız öz ata-baba torpaqlarından (Qərbi Azər-baycan) didərgin salındı.

- 1990-cı ilin yanvar faciəsi, 1992-ci ilin fevralında Xocalı soyqırımı, 1992-ci ildən baş-layaraq Şuşa, Ləçin, Kəlbəcər, Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli, Qubadlı, Zəngilan, ümumiyyətlə, 20 faiz torpaq itkisi erməni məkrinin, ən əsası isə mart soyqırımının unudulmasının bilavasitə nə-ticəsidir.

- 1918-ci ilin martında erməni vəhşiliyin-dən canını qurtarıb Bakını tərk edən soydaşları-mızın qaçqın həyatı qan yaddaşımıza həkk olunsaydı, fikrimizcə, bu gün biz bir milyon insan qaçqınları taleyini yaşamağa məcbur edən erməni məkri qarşısında aciz qalmazdıq.

Nəhayət, U.Hacıbəyovun 1919-cu ildə mart soyqırımının İldönümü ilə əlaqədar yazdı-ğı “31 mart” adlı məqaləsindən bu gün üçün də aktuallığını saxlayan bir fikri xatırlamaq yerinə düşər: “Bu günkü vəzifəmiz o qara günləri yad-dan çıxarmamaq və buna görə də həmişə və hər an hər şeyə hazır olmalıyıq. Borcumuz bu vətə-ni gələcəkdə hər cür təcavüzdən qorumaq və məmləkətimizi şəərəflə yaşatmağa çalışmaqdır”.